

KOROĞLU DEMIURQ VƏ MƏDƏNİ QƏHRƏMAN KİMİ

Mif insanların ən qədim düşüncə formasıdır. Bu söz yunan dilindəki “mufos” sözündən götürülmüşdür, hərfi mənada “hekayət” deməkdir. Predment necə yaranıb və mənası nədir? Bütün miflər əslində bu suala cavab vermək üçün ortaya çıxıb. Yəni, dünyanın, insanın, zaman və məkanın necə yaranması mifoloji mətnlərdən ana xətt kimi keçib. Mifoloji düşüncənin əsas xüsusiyyətlərindən biri insanın təbiətdən ayrılmazlığı inancı ilə bağlıdır. Belə ki, qədim insan təbiəti də insana məxsus əlamətlərlə təqdim edir. Təxminən XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünya xalqlarında mifologiyaya maraq yaranmağa başlamışdır. Bəşər təfəkkürünün inkişaf mərhələlərini öyrənməyə çalışan alimlər sehri bir aləmlə qarşılaşmışlar və beləliklə də mifologiya ilə xalqın gözəl bir yaradıcılıq sahəsi kəşf edilmişdir. Hətta bəzi tədqiqatçılar bu sehri aləmin yazılı ədəbiyyatdan belə üstün olduğunu düşünmüşlər. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hətta bugünkü dövrümüzdə belə ikinci elə bir yaradıcılıq hadisəsinə təsadüf etmək mümkün deyil ki, qədim insanların gələcəyə olan arzuları, təskinlikləri, yaşamaq, təsis etmək istəkləri miflər qədər fərqli və qeyri - adi düşüncələrlə təfsir edilsin. Məhz bu baxımdan mifologiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də hər hansı bir informasiyanın eyni zamanda bir neçə dillə ifadə edilməsidir. Bu baxımdan məkan-zaman-insan üçlüyü mifoloji modelin əsası təşkil edir. Yəni, demək olar ki, bütün xalqların mifologiyaları 3 əsas qrupa bölünür:

1. Kosmoqonik miflər
2. Etnoqonik miflər
3. Təqvim mifləri

Heç şübhəsiz ki, biz mifologiyayı təkcə qədim dövrlərə aid əfsanə və rəvayətlərlə bağlı olan arxaik anlayış kimi başa düşməməliyik. O, elə bir təfəkkür hadisəsidir ki, bir mədəniyyətin həm təməlini, həm də müasir istiqamətini və məzmununu təşkil edir. Milli mif düsturları fərqli yollarla bizə gəlib çatmışdır: müxtəlif qayaüstü rəsmlərdə, ayrı-ayrı daş kitabələrdə, yazılı mənbələrdə, şifahi ədəbiyyatın müxtəlif nümunələrində, eyni zamanda klassik və müasir ədəbiyyat nümunələrində. Araşdırmalar da göstərir ki, qədim türk mifologiyasının kökləri çox əski çağlarla bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, qədim türk mifologiyası həmçinin çağdaş türk xalqlarının da etnik – mədəni ənənələrinin, mənəvi mədəniyyətinin əsas amillərindən biridir və antik mifləri bilmədən müasir dövrdə bir çox əsərlərin, bayram və mərasimlərin mənalarmı anlamaq mümkün deyil. Çünki, bu cür bayram və mərasimlər mifologiyanın ən əsas və mərkəzi personajları olan əcdadlar və mədəni qəhrəmanlar tərəfindən xüsusi məqsədlərlə yaradılırdı.

Bir sıra əsərlərə nəzər salsaq mif məntələrində təsvir olunan obrazların, personajların, süjet və motivlərin öz şəklini dəyişərək epik əsərlərə köçürüldüyünü görə bilərik.

“Əcdadlar, mədəni qəhrəmanlar, demiurqlar, triksterlər zaman keçdikcə epik qəhrəmana çevrilmişlər. Belə ki, əfsanə və miflərdə bu cizgilərə malik olan personajlara dastan, nağıl və hətta lətifələrdə də tez – tez rast gəlirik. Dastanlara nəzər salsaq görərik ki, mifoloji mətnlərdə mədəni qəhrəman, demiurq kimi özünü göstərən personajlar burada ata, övliya, tayfa başçısı, sərkərdə kimi diqqəti cəlb edir” [5, s. 108].

Bəs mədəni qəhrəman nədir? Biz əvvəlcə bunu aydınlaşdırmalıyıq. Hər bir xalqın folklorunda mədəni qəhrəman personajı mövcuddur. Bütün türk xalqlarında, o cümlədən, Azərbaycan xalqının folklorunda da bu personajlara rast gəlmək mümkündür. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ folklorumuzda çox da geniş şəkildə araşdırılmamışdır.

Elə personajlar mədəni qəhrəmanlar sayılır ki, onlar müxtəlif dövrlərdə insanlar üçün müxtəlif yeniliklər tətbiq etmiş olurlar. Məsələn, ilk dəfə odun əldə olunması, müxtəlif əmək alətlərinin icad edilməsi, müxtəlif adət - ənənələrin, bayram və mərasimlərin ilk dəfə təşkil edilməsi, sənətkarlığın və əkinçiliyin kəşf olunması və s. xüsusiyyətləri mədəni qəhrəmana aid edə bilərik.

“İbtidai cəmiyyətdə təbiət hadisələri ilə insanın yaratdığı mədəniyyət hadisələri barədəki təsəvvürlərin bir – birindən fərqləndirilə bilməməsi üzündən (məsələn sürtünmə nəticəsində odun əldə edilməsi ildırımın, günəş şüasının və s. mənşəyinə bərabər tutulurdu) belə hesab edilirdi ki, mədəni qəhrəman dünyanın qurulmasında – göy cisimlərinin yerböyər edilməsində, gecə ilə gündüzün əvəzlənməsində, ilin fəsillərinin dəyişməsində və s. məsələlərdə də iştirak edir. Məsələn, Altay və Cənubi Sibir türklərinin mifologiyasında Ülgen yeri və göyü, bütün yer təbiətini, hətta Erliklə birlikdə insanı yaratmışdır” [5, s. 57].

Mədəni qəhrəman müxtəlif zamanlarda fərqli obrazlarla müxtəlif rollarda çıxış edə bilər. Məsələn, bəzən mədəni qəhrəmanlar qara qüvvələrlə, əjdəhalarla, dünyada çaxnaşma yaratmağa çalışan iblislərlə vuruşur və belə məqamda onlar cəngəvar, qəhrəman rolunda təqdim edirlər. Bəzi məqamlarda isə mədəni qəhrəman Tanrıya, bəzən isə epik qəhrəmana da çevrilə bilər. Buna misal olaraq elə Koroğlu obrazını göstərə bilərik. Bəzi məqamlarda, xüsusilə arxaik mifologiyada mədəni qəhrəmanın əkiz qardaşlar kimi təqdiminə də rast gələ bilərik. Onlar müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Belə ki, bəzən onlar qara qüvvələrə, qorxulu varlıqlara qarşı mübarizədə birləşərək bir – birinə kömək edir, bəzən isə biri xeyir, digəri isə şər rolunda çıxış edərək bir – birlərinə qarşı vuruşurlar.

Bir sıra xalqlarda mədəni qəhrəman obrazları totemik əcdadlara inamla bağlı olaraq müxtəlif quş və heyvanlar şəklində təsvir edilir. Bu da onu göstərir ki, mədəni qəhrəmanla totemizm arasında müəyyən əlaqələr mövcuddur. Məsələn qədim türk xalqlarına məxsus olan əfsanələrdə mədəni qəhrəman kimi göstərilən obrazlardan biri də qurddur. Hər hansı yeni

⁷⁴ Azərbaycan Dillər Universitetinin magistrantı. nezrin.m1998@gmail.com

bir şeyin əsasını qoymağın mədəni qəhrəmanın funksiyalarından biri olduğunu qeyd etmişdik. Bu baxımdan qurd obrazı da bəzi türk əfsanələrində türk tayfalarının törəyişinin əsasını təşkil edir. Bundan əlavə biz qurdu insanlara yol göstərən olmasına və xilaskarlıq funksiyasına görə də mədəni qəhrəman hesab edə bilərik.

“Qeyd etdik ki, mədəni qəhrəmanın heyvani zahiri görünüşü müxtəlif xalqların mifologiyası üçün xarakterikdir. Cəmiyyət münasibətlərinin inkişafı, mədəniyyətin yüksəlməsi ilə mədəni qəhrəmanın zahiri görünüşü də get – gedə insanlaşdırılmış olur. Baxmayaraq ki, o, uzun müddət hələ bəzi heyvani cizgiləri saxlayır, sonralar isə artıq yeni miflərlə və əfsanələrlə izah edilən heyvanlarla, yaxud quşlarla əlaqə müasirliyə uyğunlaşdırılmışdır” [5, s. 62].

Biz mifologiyada mədəni qəhrəman anlayışı ilə yanaşı demiurq termini ilə də rastlaşırıq. Demiurq və mədəni qəhrəman mahiyyətinə və bəzi xüsusiyyətinə görə bəzən eyniləşdirilir və oxşar funksiyaları icra edirlər. Məsələn, bu cür oxşarlıqlara elə yaratma xüsusiyyətini misal göstərə bilərik. Ancaq aralarında oxşarlıqların olmasına baxmaraq demiurqla mədəni qəhrəmanı tamamilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki, mədəni qəhrəman əsasən mədəniyyətlə bağlı olan yeniliklərin yaradıcısı rolunda təqdim olunduğu halda, demiurq isə elmi ədəbiyyatda natural obyektləri qurub – yaradan əfsanəvi qəhrəman hesab olunur.

Azərbaycan folkloruna nəzər salsaq görürük ki, bir çox obrazları mədəni qəhrəman – demiurq hesab edə bilərik. Belə obrazlardan biri də elə Koroğlu obrazıdır. Bunu Koroğlu ilə bağlı bir sıra mifoloji mətnlərdə də aydın görmək olur. Belə ki, bu cür mətnlərdə Koroğlu müxtəlif rollarda: mədəni qəhrəman, demiurq və əcdad kultu ilə bağlı olaraq ilkin əcdad kimi təqdim olunur. Dastanda təsvir edilən Qırat, Dürat, Misri qılınc və Qoşabulağın suyu kimi bir neçə elementi Koroğlunun əfsanəvi dünya ilə bağlılığına misal göstərə bilərik.

“Azərbaycan mifoloji mətnləri” adlı kitabda Koroğludan mədəni qəhrəman kimi bəhs edən bir neçə mifoloji mətn verilmişdir. Mədəni qəhrəmana xas olan keyfiyyətlərdə biri dağa, gölə, ayrı – ayrı yerlərə ad qoymaqdır. Bu xüsusiyyəti Koroğluda da görürük. Məsələn, belə mətnlərin birində oxuyuruq: “Deyirlər ki, Qırat elə - belə atlardan deyildi. Bir gün Koroğlu eşidir ki, bir göldə su aygırları yaşayır. Koroğlunun Qıratını dünyaya gətirən at da bir vaxt bu gölün qırağında otlaymış. Göldən bir su aygırı çıxıb həmin madyanla cütləşmişdi. Vədə tamamında o madyandan Koroğlunun Qıratı dünyaya gəlib.

Bunu eşidən Koroğlu Qıratın xatirinə həmin gölün adını Aygır gölü qoyub.

Verilmiş bu mətnlə yanaşı Kür çayının adının da Koroğlu tərəfindən verilməsini göstərən mətn Koroğlunun mədəni qəhrəmana məxsus olan xüsusiyyətini ifadə edir” [5, s. 69].

Mədəni qəhrəmanın xüsusiyyətlərindən biri xilaskarlıq, qurtarıcılıqdır və o, qara qüvvələrə qarşı mübarizə apararaq xalqı bu zülmədən qurtarırsa, epik transformasiyada da Koroğlu yenə eyni funksiyamı – xilaskarlıq funksiyasını həyata keçirərək zülmkar xanlara, bəylərə qarşı vuruşur və bu bələdan xalqı qurtarmağa çalışır.

Dastanda Koroğlu yalnız cəngavər, cəsur bir igid kimi təqdim olurmur. O, eyni zamanda məlahətli səsi olan məharətli bir xananda və aşıqdır. Bu qabiliyyəti sayəsində o neçə - neçə igidləri öz dəstəsinə qatmağa nail olur, düşməni aldatmağı və düşmənin içinə aşıq kimi girərək onları məğlubiyyətə uğratmağı bacarır.

Koroğlu haqqında qiymətli fikirlər söyləyən şəxslərdən biri də C.Bəydilidir. O, Koroğlu obrazından mədəni qəhrəman kimi bəhs edərkən onun “Göy oğlu” kimi təqdim edilə biləcəyini vurğulamışdır. Belə ki, o, buna əsas kimi bir variantda Koroğlunun Kufi – Qaf ölkəsinə Allahın əmriylə göndərildiyini və onun dediklərinə əməl etməyin vacib olduğunu qeyd edildiyini göstərirdi. Bundan əlavə bir neçə dəfə Koroğlunun özünü qurda oxşatmasını da onun mədəni qəhrəman kimi götürülməyə əsas verdiyini göstərmişdir.

Bunlarda əlavə mədəni qəhrəmana xas olan qeyri – adi doğuluş da dastanın bəzi versiya və variantlarında Koroğlunun doğulması epizodunda özünü göstərir. Məsələn, buna missal kimi bəzi versiyalarda əksini tapan “Goroğlu” nu (qəbir oğlu) misal göstərə bilərik. Türkmən variantında əksini tapan bu süjet yəni, anası öldükdən sonra qəbirdə dünyaya gəlmə qədim yunan mifologiyasından belə bizə tanışdır.

Mədəni qəhrəmanların xüsusiyyətlərindən biri də onların qeyri – adi, fəvqəladə bir qüvvəyə malik olmasıdır. Koroğlunun belə qeyri adi qüvvəsi onun dəli nərəsidir. Koroğlu Gücü ilə qalib gələ bilmədiyi bütün düşmənlərini dəli nərəsi ilə məğlub edir, Dəli Həsən, Dəmirçioğlu kimi igidlərə qol gücü ilə deyil, dəli nərəsi ilə qalib gələrək onları öz dəliləri arasına qatır.

Dastanın mifoloji baxımdan diqqət çəkən qollarından biri “Həmzənin Qıratı qaçırması” qoludur. Biz burada atın qəhrəmanın həyatında necə önəmli bir yer tutduğunu görürük. Burol həm epic, həm də mifik mahiyyətə malikdir. “B.N.Putinov da qeyd edirdi ki, baş qəhrəmanın bahadırılıq gücü üç göstəricidən yaranır: bahadırım özünün qabiliyyətləri, atının xüsusi keyfiyyətləri və silahının möcüzəli xüsusiyyətləri” [4, s. 134].

Koroğlunun atı Qırat da adi at deyil, magik gücə malik olan bir atdır. Bunu Qıratın qızılı qanadlarının çıxması epizodunda da aydın görürük. Rövşənin səhvi ucbatından o qadanlar yox olur və Qıratın belində yalnız onun kölgəsi qalır. Əgər bu səhv olmasaydı o, mifologiyada mövcud olan və yerlə göylər aləmi arasında əlaqə quran uçan atı xatırladacaqdı bizə. Buna isə mifologiyada mediator varlıq deyilir və onlar kənardan gələn bütün təhlükələrdən qəhrəmanı qoruma gücünə malik olurlar.

Koroğlunun tez – tez cild dəyişməsi: ilxıçı, aşıq, qoruqçu, qəssab və s. şəkillərdə təsvir olunması da onun mədəni qəhrəman və trickster hesab olmasına əsas verir.

Bütün bu deyilən xüsusiyyətləri nəzərə alaraq diqqətə çatdırmaq istərdik ki, mədəni qəhrəman və demiurqlar başlıca surət olaraq miflərdə xüsusi mövqeyə malik olsalar da, onlara Azərbaycan xalq ədəbiyyatının başqa janrlarında da təsadüf

edirik. Mədəni qəhrəman və demiurqların hərəkət və fəaliyyəti folklor janrındakı məntələrdə bir qədər fərqli formada (müxtəlif yeni keyfiyyətlər qazanaraq və yaxud mövcud yeni şəraitə uyğunlaşdırılaraq) təqdim edilir. Özəlliklə də dastanları nəzərdən keçirsək köçürülən (transformasiya edilən) personajlarla yanaşı miflərin müxtəlif süjetləri və motivləri ilə də rastlaşa bilirik.

Ədəbiyyat:

1. Bayat, F. "Koroğlu" dastanının mənşəyi / Bəşirli X. – Bakı: Elm və təhsil, - 2012. – 192 s.
2. Cəfərli, M. Dastan və mif. - Bakı: Elm, - 2001. - 188 s.
3. Həqqi, B. "Koroğlu" – tarixi – mifoloji gerçəklik. – Bakı: Nurlan, - 2003, - 316 s.
4. İmanova, S. Folklor və magiya. – Bakı: Elm və təhsil, - 2017. - 216 s.
5. Qasımova, F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi. Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 164 s.

Açar sözlər: mif, mədəni qəhrəman, demiurq, folklor, Koroğlu

Ключевые слова: миф, культурный герой, демиург, фольклор, Кёроглу

Keywords: myth, cultural hero, demiurge, folklore, Koroglu

Koroğlu demiurq və mədəni qəhrəman kimi

Xülasə

Bu məqalədə dünyanı özünəməxsus şəkildə izah edən, qədim insanların düşüncəsinin inkişafı üçün vacib olan miflərdən və onların dastan mətnlərinə köçürülməsi məsələlərindən bəhs olunmuşdur. Miflərin folklorə köçürülməsi ilə əlaqədar mədəni qəhrəman, əcdad və demiurq terminləri araşdırılmışdır. Koroğlunun hansı xüsusiyyətlərinə görə mədəni qəhrəman hesab olunduğu aydınlaşdırılmışdır.

Koroglu as a demiurge and cultural hero

Summary

This article discusses the myths that explain the world in a unique way, which are important for the development of ancient human thought, and their transfer to the texts of the saga. The terms cultural hero, ancestor and demiurge have been studied in connection with the transfer of myths to folklore. It has been clarified what features Koroglu is considered a cultural hero.

Кёроглу как демиург и культурный герой

Резюме

В данной статье рассматриваются мифы, уникальным образом объясняющие мир, важные для развития древней человеческой мысли, и их перенос в тексты саги. В связи с переносом мифов в фольклор изучены термины культурный герой, предок и демиург. Выяснено, по каким признакам Кёроглу считается культурным героем.

Rəyçi : fil.f.d.,b/m. Mehriban Oqtay qızı Mövlamova

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası